CRXX II
4350

«CURENTE NOI ÎN PEDAGOGIE»
Ciclul de conferințe al Casei Școalelor

G. G. ANTONESCU
Profesor la Universitatea din București

PSIHANALIZĂ
ȘI
EDUCAȚIE

EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1928

www.dacoromanica.ro

«CURENTE NOI ÎN PEDAGOGIE»
Ciclul de conferințe al Casei Școalelor

G. G. ANTONESCU
Profesor la Universitatea din București

PSIHANALIZĂ
ȘI
EDUCAȚIE

EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1928

www.dacoromanica.ro

CUPRINSUL

I.

Origina Psihanalizei

Pag.

I. Noţiunea de subconştient şi psihanaliză 5
II. Origina metodei psihanalitice în medicină. 6
III. Manifestarea interesului pentru cunoaşterea subconştientului: în filosofie (Schopenhauer, Hartmann); în literatură (Pascal, Rousseau, Shakespeare, Ibsen); în muzică (Wagner) 11

II.

Principiile fundamentale ale Psihanalizei

I. *Dă subconştientului un conţinut real.* Retularea. Reapariţia în conştiinţă. Deghizarea. Deplasarea elementelor afective. Visele 27
II. *Principiul continuităţii vieţii sufleteşti.* Lapsus-uri în viaţa zilnică: uitarea; lapsus linguae: lapsus calami; erori vizuale 32
III. *Principiul sublimării.* Înţelesul noţiunii de sublimare. Rolul moral şi pedagogic al sublimării 37

III.

Aplicaţii pedagogice

I. Necesitatea, din punct de vedere pedagogic, a cunoaşterii substratului psihic al conştiinţei elevilor . 43
II. Metodele de cercetarea subconştientului 50
III. Importanţa psihanalizei în soluţionarea problemelor fundamentale ale educaţiei morale 52

www.dacoromanica.ro

I

Origina psihanalizei

I. Noţiunea de subconştient şi psihanaliză. — II. Origina metodei psihanalitice în medicină. — III. Manifestarea interesului pentru cunoaşterea subconştientului: în filosofie (Schopenhauer, Hartmann); în literatură (Pascal, Rousseau, Shakespeare, Ibsen); în muzică (Wagner).

I. Este evident interesul intens, pe care-l manifestă lumea cultă din timpul nostru pentru cunoaşterea substratului vieţei sufleteşti conştiente, adică a subconştientului. Acest interes este nu numai pur ştiinţific, ci şi practic, deoarece dacă viaţa sufletească conştientă este condiţionată de cea subconştientă, atunci o sumă de fenomene de natură morală, pedagogică, patologică, etc., nu pot fi nici lămurite suficient, nici modificate, decât dacă reuşim să cunoaştem acel substrat. Şi îl putem cunoaşte numai readucându-l în domeniul conştientului, din care se refugiase. Aşa dar, subconştientul e compus din fenomene sufleteşti, cari au fost conştiente, dar — din mo-

www.dacoromanica.ro

tive pe cari le vom vedea — au părăsit domeniul luminos al conștientului, au căzut sub pragul conștiinței, unde se mențin ca forțe latente.

Pentru a explora aceste forțe latente ale subconștientului, procedăm printr'o analiză psihică, pornind bine înțeles dela elementele conștiente, pe care le cunoaștem, pentru a pătrunde prin asociații de idei până la substratul lor subconștient. Aceasta înseamnează a proceda prin metoda psihanalitică.

II. **Origina metodei psihanalitice în medicină** — Origina metodei psihanalitice o găsim în medicină, la unii psihiatrii, cari în diagnosticarea și tratamentul boalelor mintale obțin astăzi rezultate mult mai satisfăcătoare pe calea analizei pur psihice și a terapeuticei psihologice, decât prin mijloace chimice.

«Psihanaliza — zice Freud — vrea să dea psihiatriei baza psihologică ce-i lipsește. Spre a ajunge la acest scop, ea trebue să se ție departe de orice presupunere de ordin anatomic, chimic sau fiziologic și să se sprijine numai pe noțiuni pur psihologice» [1]).

Este curios cum psihologii, după ce au imitat pe fiziologi și medici, adoptând metoda experimentală psihofiziologică, au rămas, mulți dintre ei, exclusiviști în aplicarea acestei metode; iar

1) *S. Freud.* — Introduction à la psychanalyse. Trad. Jonkélevitch, Paris 1922, pag. 31—32.

www.dacoromanica.ro

azi când medicii înși-și completează metoda fiziologică cu cea pur psihologică, ei persevereză în metoda imitată altă dată după fiziologi.

Lucrările asupra hipnotismului și sugestiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea — ca spre ex. ale lui Charcot la Salpetrière și ale lui Bernheim dela Nancy — au provocat în mare măsura începuturile psihanalizei, caracterizate prin studiile asupra histeriei publicate de Breuer și Freud în 1895.

Cu ocazia unui interesant caz de histerie, începe Breuer aplicarea metodei psihanalitice. O fată în vârstă de 21 de ani manifesta următoarele simptome: turburarea mișcării ochilor și a capacității vizuale, dificultatea de a ține capul drept, anestezia și contractarea extremităților din dreapta și uneori și a celor din stânga, tuse nervoasă, desgust pentru alimente și, timp de câteva săptămâni, imposibilitatea de a bea, cu toate că simția o sete intensă. La toate acestea adăogăm ca element important pentru problema noastră că avea momente de absență, în care pronunța anumite cuvinte.

De acestea s'a servit medicul, pentru a-și începe analiza. După ce o aducea în stare de hipnoză, îi comunica acele cuvinte, ceeace provoca pe bolnavă să completeze înțelesul lor prin adăogirea altor vorbe.

Faptul acesta părea că o ușurează pe pacientă

www.dacoromanica.ro

și că duce la înlăturarea unora dintre simptome. In cursul mai multor ședințe hipnotice, medicul descoperi faptele din experiența anterioară a bolnavei, cari au determinat simptomele menționate mai sus.

Astfel, povesti pacienta, că odată când veghea alături de tatăl său bolnav, cu brațul rezemat de fotoliul în care zăcea bolnavul, adormi și visă că un șarpe se apropia de ea, și în zadar încerca să-l îndepărteze, căci nu putea să miște brațul. Aci găsim origina anesteziei și contracțiunei de mai târziu.

Altă dată, găsindu-se în camera guvernantei sale, care-i era profund antipatică, văzu un câine bând apă dintr'un pahar. Din momentul acela n'a mai putut să bea apă. După ce bolnava, în stare de hipnoză, făcu această mărturisire, i se oferi apă, pe care ea o bău și se deșteptă din somnul hipnotic bând. Din momentul acela simptomul a dispărut. Pe baza unor astfel de cercetări, ajunseră Breuer și Freud la convingerea că turburările histerice — departe de a fi niște simple manifestări capricioase ale unui sistem nervos bolnav, cum erau considerate până atunci — ocupă un loc bine determinat în viața individului, că ele au o origină psihologică necunoscută bolnavului, că această origină o găsim în viața sufletească subconștientă, că simptomele provocate de aceasta sunt analoage sugestiilor post hipno-

www.dacoromanica.ro

tice — care au deasemeni la bază stări sufleteşti impuse de hipnotizator, dar inconştiente pentru cel hipnotizat — şi că prin readucerea în conştiinţă a cauzelor psihice subconştiente, putem suprima simptomele.

Rezultate de felul acesta îl determină pe Freud să aplice analiza psihică şi în alte cazuri decât cele de histerie, şi mai ales să încerce a folosi psihanaliza chiar în explicarea unor manifestări quasi-normale, cari nu aparţin chiar domeniului patologic, şi să renunţe la ajutorul hipnotismului.

In modul acesta sfera de influenţă a psihanalizei se lărgeşte, trecând mult peste limitele patologiei medicale şi intrând în domeniul psihologiei generale şi al altor ştiinţe, cari se înrudesc de aproape cu psihologia.

Pentru a ilustra rolul subconştientului în viaţa sufletească a oricărui om şi raporturile posibile dintre conştient şi subconştient, ne vom servi de o analogie: Să ne închipuim că în momentul când eu vorbesc, cineva din sală vociferează, râde, face sgomot şi nu lasă pe ceilalţi să asculte conferinţa.

Neapărat, că ceilalţi ascultători îl vor scoate afară din sală şi, poate, câţiva din ei vor baricada uşa, pentruca individul turbulent să nu mai poată reveni. Dece l-au isgonit din sală? Pentrucă era dezagreabil, inoportun la un moment dat. Mă

www.dacoromanica.ro

opresc aci cu analogia, spre a explica termenii. Sala de conferință ar reprezenta conștientul, iar coridorul, subconștientul. Individul turbulent reprezintă stările sufletești, cari devin dezagreabile sau inoportune și pe cari căutăm să le reprimăm în subconștient, pe câtă vreme indivizii rămași în sală reprezintă stări sufletești ce pot sta împreună în lumina conștiinței. Paza la ușe reprezintă măsurile de siguranță, pe care le iau elementele din conștiință, pentruca elementele dezagreabile să nu mai revină în conștiință. In felul acesta avem impresia că am scăpat de o tiranie. Se întâmplă însă că individul turbulent nu se astâmpără, face gălăgie pe sală, bate cu pumnii în ușă, fluieră, etc. De unde credeam că am scăpat de el, a devenit și mai turbulent, și poate și mai dezagreabil. Atunci cineva din sală iese afară, îl convinge să fie liniștit și să asculte conferința, îl readuce și-l ia pe garanție față de ceilalți auditori că va fi liniștit. Prin aceasta s'au lămurit cauzele, cari provocau turburarea, și conferința se va ține în liniște. Aceasta înseamnă că am adus în lumina conștiinței, prin psihanaliză, acele elemente turburătoare, le-am readus la liniște, și deci conștientul și-a recăpătat viața lui normală.

Această analogie ne arată ce înțelege Freud prin psihanaliză și prin psihoterapie pe calea psihanalizei, cum și rolul ei față de elementele turbulente ale subconștientului.

www.dacoromanica.ro

II. **Manifestarea interesului pentru cunoaşterea subconştientului.** — Noutatea cercetărilor lui Freud constă mai mult în tendinţa de a afla cea mai bună metodă pentru studiul fenomenelor subconştiente.

Problema însă-şi a substratului psihic al conştientului a preocupat cu mult înainte de Freud pe oamenii de cultură.

Câteva exemple luate din domenii diferite ale culturii cred că ne vor convinge.

Din filosofie vom cita concepţiile lui Schopenhauer şi Hartmann.

Schopenhauer consideră că fiinţa universului în general şi a fiecărui individ în parte este voinţa. De aceasta ne putem convinge fiecare prin experienţă şi printr'o serioasă autoobservare, introspecţiune, deci autoanaliză. Constatăm astfel că sufletul omenesc este în esenţă voinţă. Ea este elementul esenţial şi primordial. Inteligenţa e element secundar, e instrumentul voinţei, care cuprinde în sfera ei toate formele de activitate dela instinctul orb pânăla voinţa raţională. Nici chiar în manifestările voinţei raţionale nu predomină raţiunea, cum am fi tentaţi să credem — orientându-ne după calificarea acestei forme de activitate voluntară ci şi în cazul acesta elementul intelectual e subordonat voinţei. El nu face decât să lumineze calea suveranei sale, pentruca aceasta să-şi găsească cele mai bune mij-

www.dacoromanica.ro

loace de realizare. In fenomenele de voință reflectată avem doar impresia că voim aceeace gândim. De fapt gândim aceeace voim. Așa dar toate manifestările ființei noastre, inclusiv cele «rațională», sunt determinate, *fără ca noi să ne dăm seama,* deci în mod inconștient, de instinct și voință, care reprezintă substratul ființei noastre. Dacă prinurmare considerăm viața sufletească numai la suprafața ei conștientă, nu-i cunoaștem adevăratul ei caracter și nu ne-o putem explica. Numai sondând mai adânc în sufletul nostru, adică trecând de limita conștientului spre subconștient, vom puteà găsì explicarea completă a fenomenului aparent din conștiință și îi vom putea stabili caracterul lui adevărat.

O explicare interesantă a subconștientului o găsim în filosofia lui **Eduard von Hartmann.** Filosofia lui Hartmann este o continuare, o completare, am putea zice, a filosofiei lui Schopenhauer. Aceasta contopește, în principiul său metafizic fundamental, calități cari se contrazic, cari deci nu pot fi atribuite în acelaș timp uneia și aceleiaș ființe. Voința, ființa universului, ne-o prezintă Schopenhauer ca pe o impulsiune oarbă («blinder Drang»), un instinct nemotivat, irațional (unmotivierter Trieb»). Tot el însă admite armonia în univers și individ, admite concordanța tutulor părților unui organism, în scopul

www.dacoromanica.ro

conservării acestuia şi a speciei, admite o acomodare completă între diferitele manifestări ale voinţei universale.

Dar cum putem admite, că activitatea armonică şi raţională ar putea fi produsul unei fiinţe dotate numai cu instinct orb şi lipsită de orice atribuţiuni intelectuale? La această obiecţiune ar răspunde Schopenhauer, că fiecare act de voinţă *în parte* are un scop; voinţa universală însă n'are nici unul. Răspunsul e insuficient, căci rostul şi direcţia manifestărilor voinţei generale nu pot fi determinate decât de însă-şi acea voinţă. Prinurmare, dacă admitem voinţa oarbă ca principiu metafizic, fără a renunţa cu totul la finalitate, trebue să mai adoptăm un al doilea principiu, care să dea o direcţie activităţii celui dintâi, să-i lumineze calea; trebue să-i asociem voinţei alogice ideea logică.

O astfel de soluţie ne-o dă Hartmann în filosofia asupra inconştientului.

Inconştientul stabileşte în sine legătura dintre elementul alogic şi cel logic, dintre voinţă şi idee. Orice act de voinţă, zice Hartmann, implică în sine o idee, care-l determină şi-l caracterizează. Nu putem *voi* decât o stare viitoare, căci pe cea prezentă o posedăm şi deci ar fi un non-sens să o mai voim. Acea stare viitoare, pe care o voim, poate să fie diferită de cea prezentă, sau continuarea aceleeaşi stări. In primul

www.dacoromanica.ro

caz suntem conduşi de *ideea* noii stări, în al doilea caz de *ideea* posibilităţii de încetare a stării actuale, ceeace ne face să dorim continuarea ei; deci şi într'un caz şi în celălalt suntem conduşi de o idee. Voinţa este o formă goală, care-şi capătă conţinutul dela idee.

Aceste două elemente, voinţa şi ideea, nu le consideră Hartmann ca fiind separate, ci ca formând o unitate. «In inconştient, voinţa şi ideea sunt legate într'o unitate inseparabilă, nu poate fi voit ce nu e reprezentat; în conştiinţă, de asemeni, nu poate fi nimic voit, fără a fi reprezentat, însă poate fi ceva reprezentat, fără a fi voit» [1]). O idee inconştientă lipsită de orice legături cu voinţa, nu putem găsi. Oriunde, fie în instinct, fie în inspiraţia artistică, fie în hipnotism, etc., ideea inconştientă este strâns legată de un act voluntar inconştient.

Substanţa universală, fiinţa lumei, o constitue *inconştientul,* pe care-l găsim răspândit în toate manifestările existenţei. Il găsim: a) în *instinct,* căci acesta nu rezultă nici dintr'o reflexie conştientă, nici din organizaţia fizică, ci din profunzimea fiinţei noastre, din cel mai intim caracter al fiinţei individuale. Importanţa acestei manifestări a inconştientului ne-o dovedeşte «eroismul, cu care se sacrifică binele individual, chiar şi viaţa, instinctului». (Animalele, cari îşi sacrifică

1) *Ed. von Hartmann.* Philosophie des Unbewussten. Vol. II, pg. 10.

www.dacoromanica.ro

viaţa pentru apărarea puilor; tineri cari se sinucid din dragoste, etc.).

b) *In fenomene sufleteşti*, ca frica de moarte, pudoarea, simpatia, iubirea părintească.

c) *In iubire*. Aci trebue să ţinem seamă, în special, de tendinţa omului şi a unor animale (cai, câini, ş. a.) de a alege din sexul contrar *un anumit individ;* scopul inconştient al acestei alegeri este procrearea unui individ, care să întrupeze în sine cât mai bine ideea speţei.

d) In *sentiment*. Oricâtă osteneală ne-am da să analizăm un sentiment, tot va mai rămâne un rest neclarificat, sau mai bine zis neclarificabil; or tocmai acel rest, care nu poate fi luminat de raţiune, constitue esenţa sentimentului.

e) In *caracter şi moralitate*. Aceeace caracterizează şi determină activitatea noastră morală aparţine domeniului inconştientului. Astfel se explică, de ce unii oameni, cu un intelect superior şi cu o cultură eminentă, sunt moralmente răi, şi vice-versa, oameni simpli şi aproape inculţi sunt moralmente buni.

f) *In artă*. Simţul pentru frumos şi concepţia artistică sunt datorite unor operaţii inconştiente. Pe acestea se bazează activitatea conştientă a artistului, care completează pe cea inconştientă.

g) *In gândire*. Astfel este excluderea judecăţilor intermediare în argumentarea obişnuită; apoi faptul că uneori, în timpul unei meditaţiuni adânci

www.dacoromanica.ro

ne cuprinde o stare de inconștiență, în care atât lumea exterioară, cât și eul nostru dispar din conștiință.

h) *In mistică*. Ființa misticei constă tocmai în apariția în conștiință, în mod involuntar și inconștient, a unui conținut sufletesc; ceeace face ca acesta să fie atribuit unei forțe exterioare și considerat deci ca o inspirație demonică sau divină.

i) Tot astfel găsim inconștientul în formarea limbii, în percepții etc.

Din literatură trecem repede asupra unor indicații, pe cari le găsim la **Pascal** și **Rousseau**, cu privire la interesul acestora pentru viața sufletească inconștientă. Astfel e eloquent aforismul lui Pascal: «Le coeur a ses raisons, que la raison ne connait pas», iar din Rousseau citãm un fapt caracteristic menționat în: «La sixième promenade». Rousseau ne povestește că avea obiceiul de a face un ocol, când se apropia de un anumit bulevard. Intrebându-se de unde-i provenea acest obiceiu, și reflectând asupra faptului, descoperi — ceeace până atunci nu bănuise — că avea tendința de a evita, prin acel ocol, pe un cerșetor, care prin atitudinea lui îl indispunea. Inainte de a-și pune întrebarea și de a găsi această explicație, el făcea actul fără nici un motiv rațional, adică în mod cu totul inconștient. Faptul că a găsit totuș o explicație, îl face pe Rousseau

www.dacoromanica.ro

să afirme că: «Nous n'avons guère de mouvement machinal, dont nous ne puissions trouver la cause dans notre coeur, si nous savions bien l'y chercher». Dacă înlocuim termenul «coeur» (inimă), prin acela de subconștient, găsim la Rousseau o interpretare psihanalistă a faptului povestit.

Mai important din punct de vedere al accentuării subconștientului sunt unele opere ale lui Shakespeare și Ibsen.

O dramă a lui Shakespeare, caracteristică din acest punct de vedere, e *Macbeth*.

In această tragedie, vedem cum Macbeth, în urma împlinirii unora dintre profețiile celor trei vrăjitoare, pe care le întâlnise împreună cu Banco, e frământat de gândul posibilității de realizare a părții celei mai importante din profeție, adică aceea că va ajunge rege.

Considerând pe regele Duncan ca piedică a acestei realizări, încolțește în sufletul său gândul de a-l omorî și a-i lua tronul, intenție ce-o destăinuește și soției sale.

Firea sa bună se opune. Sub influența soției sale, el refulează însă elementele morale din sufletul său și săvârșește omorul. E ales rege în urma fugei fiilor lui Duncan.

Profeția vrăjitoarelor, în ceiace-l privește, fiind împlinită, vrea să oprească realizarea profeției făcute lui Banco, că urmașii lui vor fi regi prin omo-

www.dacoromanica.ro

rîrea acestuia și încercarea de a ucide pe fiul lui.

Sufletul lui Macbeth nu are liniște, e veșnic sbuciumat și nu mai e în stare să se stăpânească. La o adunare, ne mai fiind stăpân pe sine, e chinuit de umbra lui Banco și-și trădează secretul.

Nici Lady Macbeth nu se mai putea stăpâni. Elementele refulate căutau o eșire, dar controlul conștiinței era puternic. In timpul «*somnului adânc*» însă, elementele ce le refulase atât de bine în stare de veghe, căutau să se manifeste.

E caracteristic pasajul următor:

«*Medicul.* — Nu-i bolnavă — atât cât e,
De grele visuri sbuciumată, visuri
Ce-i turbură odihna.
Macbeth. — Vindec'o!
Nu poți o minte turbure să vindeci?
Nu poți sa smulgi adânca rădăcină
A răului ce-o roade? Nu poți tu,
Cu antidotul dulce al uitării,
Să-i cureți sufletu'nțesat de scârba,
Ce inima-i apasă?
Medicul. — E un bolnav
Ce mai ușor se lecuește singur [1])
. . . . . .
Nu-i trebue ei doctor, nu, ci preot [2])

Are nevoe de duhovnic. Aducerea în conștiință, mărturisirea cu alte cuvinte, nu medicamentele, sunt singurele ce pot s'o vindece.

Din punct de vedere al raportului dintre con-

1) *Shakespeare.* — Macbeth. Trad. de M. Dragomirescu, p. 111.
2) *Shakespeare.* — Ibid., pag. 106.

www.dacoromanica.ro

ştient şi subconştient, e interesantă deosebirea dintre Macbeth şi soţia lui. La cel dintâi presiunea exercitată de conştient asupra elementelor refulate în subconştient, e mai slabă, ceeace face posibilă isbucnirea în conştiinţă a elementelor refulate, deci trădarea de sine. La soţia lui, cenzura conştiinţei e atât de puternică, încât în stare de veghe ea reuşeşte să stăpânească orice tentativă de revenire în conştiinţă a elementelor gonite în subconştient. Noaptea, în timpul ‹*somnului adânc*›, când presiunea conştiinţei scade considerabil, subconştientul îşi găseşte eşiri prin visuri, manifestări somnambulice, etc.

Opera lui **Ibsen** ne oferă, de-asemenea, câteva cazuri interesante de manifestare a subconştientului, din care citãm două: «Femeia mării» şi «Rosmersholm».

In «*Femeia mării*», persoana principală, Elida, la începutul căsniciei sale cu Doctorul Wangel, reuşeşte să refuleze în subconştient o sumă de amintiri din trecut, cari o legau de regiunea, în care a copilărit şi care determinau în sufletul ei acea *atracţie a mării.* Refulează deasemeni imagina unui străin, care dela prima întâlnire îi făcuse o puternică impresie şi de care se credea legată sufleteşte. In fine refulează şi ideia, care i a străfulgerat un moment conştiinţa, că în alegerea bărbatului ei nu a fost absolut liberă, ci a fost determinată în mare măsură de împrejurări.

www.dacoromanica.ro

După câtăva vreme — datorită mai ales naşterii unui copil, a cărui privire semăna cu a străinului şi ai cărui ochi, prin expresia şi variabilitatea coloritului lor, reamintiau continuu marea cu fluxul şi refluxul ei — forţele latente ale subconştientului încep să se agite, înfrâng rezistenţa conştientului şi provoacă continue stări de nelinişte, nemulţumiri, etc. Cu cât noua încercare de refulare e mai stăruitoare, cu atât ele devin mai dârze şi reuşesc să se impue conştiinţei.

Când în faţa Elidei apare străinul, acele elemente psihice, cari fuseseră odată izgonite din conştiinţă, ajung să o domine. Aceasta însă continuă să lupte, încercând o nouă refulare a unor tendinţe, cari veniau în opoziţie cu legământul Elidei de a fi soţie credincioasă. In momentul însă când doctorul Wangel îi redă soţiei sale libertatea deplină de a-şi hotărî soarta, când prinurmare orice presiune a conştiinţei este înlăturată, forţele, atâta vreme reţinute, se declanşează şi pătrund în centrul luminos al conştiinţei. Lumina puternică a conştiinţei le dă cu totul alt aspect, decât acel pe care-l avea în întunericul subconştientului. Cunoscute fiind şi puse *alături* de alte stări sufleteşti ale conştientului, ele îşi pierd puterea, pe care le-o dădea subconştientul şi devin astfel inofensive.

Atunci în sufletul Elidei se produce o uşurare şi o revelaţie. Acum îşi dă ea bine seama, după

www.dacoromanica.ro

ce a considerat în lumina conştinţei ambele grupe de sentimente, că afecţiunea, care o leagă de soţul ei e mai intensă şi superioară moralmente tutulor năzuinţelor ascunse cari o chinuiseră.

In «*Rosmersholm*», găsim două exemple interesante de manifestare a subconştientului. Primul la Rebeca West, care, nutrind un sentiment de iubire aproape pătimaş pentru Rosmer, este continuu îndemnată de a face să dispară bariera, care o separa de omul iubit, adică soţia acestuia.

Stăpânită de acest sentiment, ea e continuu tentată să-i sugereze Feliciei, soţia lui Rosmer, idei şi sentimente menite să o îndepărteze de acesta şi s'o împingă spre sinucidere. Când Rebeca începe a fi turburată de asemenea tentaţiuni, se înfioară de faptul, spre care acestea o îmboldesc, şi încearcă să reprime atât tentaţiunile cât şi cauza lor, adică pasiunea către Rosmer. Cum însă represiunea e slabă şi lipsită de continuitate adică intermitentă, — pentrucă elementele psihice reprimate reuşesc adeseaori să înfrângă cenzura conştiinţei şi să apară în centrul ei luminos, — faptele ce voia să evite se produc.

«*Rebeca.* — Eu, şi numai eu, am făcut tot ce am putut — şi am reuşit s'o duc pe Felicia pe căi rătăcite. A aflat că ai de gând să te lepezi de toate vechile datini. M'am rugat de ea şi am stăruit să mă lase să plec din Rosmersholm. Dar nici prin gând nu-mi trecea să plec. Dimpotrivă: vream să stau pe loc. Dar dânsei i-am spus că ar fi mult mai bine pentru câteşi trei, dacă aş pleca eu, cât mai degrabă. I-am dat să înţeleagă că, dacă

www.dacoromanica.ro

aş mai rămâne aci, s'ar putea — s'ar putea întâmpla ceva — ştiu eu — ?

Rosmer. — Şi atunci a liberat locul. Cum ai putut — cum ai putut să pui la cale un joc atât de groaznic?

Rebeca. — Nu cumva credeţi că am putut să lucrez după planuri reci şi meşteşugite? Ei, pe atunci nu eram cum sunt astăzi, când stau aici şi vă povestesc. Şi apoi îmi vine a crede că în fiecare om sunt două feluri de voinţă. Intr'un fel ori într'altul, eu voiam să mă scap de Felicia. Dar niciodată n'am crezut că asta s'ar putea întâmpla cu adevărat. La fiecare pas, pe care mă încumetam să-l fac mai departe, mi se părea că strigă ceva în mine: «Până aci, nici un pas mai departe». Dar par'că tot nu puteam să mă opresc. Trebuia să merg un pas înainte, numai un pas. Şi pe urmă încă unul, şi încă unul. Şi aşa s'a întâmplat. Când apuci pe calea asta nu te mai poţi opri .

Şi mai departe:

«*Rebeca.* — M'a năpădit patima asta sălbatecă şi neînfrânată, o, Rosmer, patima de tine.

Rosmer. — Aşa dar, asta era; patima asta te-a făcut ca să «lucrezi», cum zici tu?

Rebeca. — M'a cuprins dintr'o dată întocmai ca o furtună pe mare. O furtună cum se deslănţue uneori iarna la noi în miazănoapte. Te ia, te mână unde vrea: şi nu mai poate încape împotrivire[1])».

Al doilea exemplu de manifestare a subconştientului îl găsim în faptul observat de Rebeca că pastorul Rosmer, în drumul spre casă sau de acasă, în mod automat, ocoleşte «puntea de peste iazul morii», care i-ar scurta considerabil drumul. Or, de pe această punte se aruncase în apă Felicia, spre a se sinucide. Actul lui Rosmer nu este

1) *H. Ibsen.* — Rosmersholm, trad. Laura Dragomirescu. 1923. Actul III şi actul IV.

www.dacoromanica.ro

reflectat, deci conștient, ci produsul unor stări psihice, cari mocnesc în subconștient.

In ce privește **muzica**, găsim exemple strălucite în lucrările lui *Wagner*.

Caracteristic pentru opera wagneriană este raportul dintre text și muzică. In multe din lucrările wagneriene, și în special în Tetralogie și Parsifal, avem impresia clară că textul exprimă stări sufletești conștiente, care pot fi mai ușor expuse prin cuvinte, iar muzica ce stă la baza textului exprimă acel substrat psihic, care mocnește în subconștient, din tonalitatea afectivă a conștientului, dar lipsite fiind de lumina conștiinței nu pot fi exprimate prin cuvinte, și atunci îmbinarea muzicei cu textul va reprezenta conexiunea subconștientului cu conștientul și ne va da deci aspectul integral al sufletului diverselor personagii.

Exemple de îmbinare a conștientului cu subconștientul găsim la Wagner chiar în unele lucrări anterioare Tetralogiei, ca spre exemplu Lohengrin și Tannhäuser.

In *Lohengrin*, eroul principal ia în căsătorie pe Elsa, cu condițiunea ca aceasta să nu-l întrebe niciodată de origina și trecutul lui. Elsa acceptă, iar când este ispitită de a cunoaște de unde vine și ce a fost iubitul ei, încearcă să refuleze această dorință prin cenzura conștiinței, exprimată în motivul: «Nie sollst du mich befragen» (niciodată

www.dacoromanica.ro

să nu mă întrebi). Cum însă dorința refulată în subconștient e foarte puternică, iar rezistența conștiinței slabă, elementul reprimat reușește să învingă rezistența conștiinței, și Elsa pune întrebarea fatală, ceeace face să-l piardă pe Lohengrin.

In «*Tannhäuser*», găsim un raport caracteristic între conștient și subconștient, întrucât acestea își schimbă rolurile, luând unul locul celuilat. La începutul operei, Tannhäuser trăește în plină conștiință impresiile puternice, pe cari le provoacă mediul și atmosfera din grota lui Venus. In subconștientul lui însă se agită amintirea duioasă a Elisabetei, reprimată odată cu intrarea lui în grotă, dar care din când în când reușește să învingă rezistența conștiinței, făcându-l să-și reamintească de iubirea lui ideală și să o dorească cu intensitate. La un moment dat elementul refulat triumfă, menținându-se în conștiință, și atunci Tannhäuser părăsește grota lui Venus. Revenind la Elisabeta, sentimentele de iubire ideală pentru aceasta, cari fusesèră înăbușite în subconștient, ajung elementele dominante ale conștiinței, reprimând la rândul lor în adâncul subconștientului toate stările sufletești provocate de viața lui Tannhäuser alături de Venus.

La început, represiunea pare a fi destul de puternică, dar cu ocazia faimosului concurs al cântăreților din Wartburg, cărora li se cerea să cânte iubirea, Tannhäuser, fără să-și dea seama,

www.dacoromanica.ro

printr'o declanşare energică şi spontană a subconştientului, se trezeşte cântând imnul lui Venus.

Aşa dar elementul, care dominase conştiinţa la început şi care fusese refulat în subconştient, îşi recapătă suveranitatea asupra conştiinţei printr'o isbucnire de moment, care — surprinzând conştiinţa — face imposibilă lupta de rezistenţă.

Vedem dar că problema substratului psihic al vieţei conştiente a preocupat pe o sumă de reprezentanţi de seamă ai filosofiei, literaturii şi artei, cu mult înainte de a se fi produs mişcarea psihanalistă. Rămânea însă ca această problemă să fie formulată şi soluţionată ştiinţificeşte. Acest aspect ştiinţific, psihologic al problemei, se produce în ultimele decenii.

www.dacoromanica.ro

II

Principiile fundamentale ale Psihanalizei

I. **Dă subconștientului un conținut real.** *Refularea. Reapariția în conștiință. Deghizarea. Deplasarea elementelor afective. Visele.*— II. **Principiul continuității vieții sufletești.** *Lapsus-uri în viața zilnică. uitarea; lapsus linguae; lapsus calami; erori vizuale.* — III **Principiul sublimării.** *Înțelesul noțiunii de sublimare. Rolul moral și pedagogic al sublimarii.*

Trecem la expunerea principiilor fundamentale ale psihanalizei.

I. **Dă subconștientului un conținut real.**— Acesta e reprezentat prin experiențele vieței anterioare, prin urmele lăsate de faptele trăite și de sentimentele încercate cu ocazia acestor fapte, prin dorințele care nu au fost satisfăcute, etc.. Toate aceste experiențe, sentimente, dorințe au fost eliminate din conștiință, fie pentrucă îndeplinindu-și rolul lor în viața sufletească a individului au devenit inutile, fie pentrucă din cauza unor împrejurări defavorabile — cum ar fi convenien-

www.dacoromanica.ro

ţele sociale, a căror nesocotire ar expune pe individ la neplăceri din partea societăţii — ele au fost înfrânate de conştiinţă şi reprimate în subconştient. *Dar reprimarea nu înseamnă suprimare.* Iată decè e firesc să ne întrebăm: ce devin aceste elemente psihice refulate în subconştient?

Sunt două posibilităţi: *a)* Sau presiunea exercitată asupra lor de conştiinţă scade — uneori poate dispare cu totul — şi atunci elementele subconştiente isbucnesc în lumina conştiinţei, ca un resort apăsat de o greutate, care se destinde: dacă greutatea scade, şi sare cu totul în sus, dacă greutatea e înlăturată.

b) Sau, dacă presiunea exercitată de conştiinţă e de neînlăturat, forţele latente ale subconştientului vor încerca să-şi găsească ieşirea pe alte căi, se vor canaliza în altă direcţie, uneori se vor *deghiza* chiar, pentruca, înşelând cenzura conştiinţei, să poată fi tolerate sub altă formă decât cea originară şi să poată găsi astfel o satisfacţie relativă. Aceste manifestări, sub care fenomenele subconştiente îşi ascund natura lor veritabilă, sunt cunoscute în medicină sub denumirea de *simptome.*

Psihanaliza caută să demaşte aceste simptome şi, înlăturând masca aparenţelor înşelătoare, să-i facă pacientului conştiente cauzele şi originele simptomelor. Asemenea ieşiri sau descărcări se

www.dacoromanica.ro

produc nu numai sub forma violentă patologică, ci foarte deseori şi în viaţa normală a fiecăruia dintre noi.

Iată câteva exemple: O mânie sau o ambiţie, multă vreme stăpânite, dacă au o intensitate mare, pot isbucni în momente când frânele conştiinţei sunt mai slabe, provocând aceeace în limbajul comun numim scene violente, ieşiri, etc.

Asemenea manifestări, datorite unei reduceri a vigilenţei de cenzură a conştiinţei, au fost prinse şi exprimate de înţelepciuna poporului prin diverse zicători: «Gura păcătosului adevăr grăeşte»; «In vino veritas»; «Pasărea pe limba ei piere», etc.

Deasemeni, sentimentul de revoltă faţă de o jignire, care poate fi pentru un moment stăpânit din motive diferite — elevul faţă de profesor, soldatul faţă de ofiţer, tânărul faţă de bătrân, bărbatul faţă de femee — va mocni câtăva vreme în subconştient, dar la o ocazie favorabilă îşi va căuta ieşire, fie printr'o manifestare directă, naturală, ca în cazul unei «explicaţii», fie sub formă deghizată printr'o atitudine rece, pasivă, printr'un spirit răutăcios, prin gesturi, priviri, ş. a. m. d. In această categorie intră toate acele stări sufleteşti, pe cari le numim *resentimente*.

Tot astfel se explică faptul că adeseori simpatiile şi antipatiile refulate în subconştient, din spirit de obiectivitate, îşi manifestă totuşi pre-

www.dacoromanica.ro

tențiile lor, făcându-ne să dăm faptelor interpretări diferite după autorii lor. In sensul acesta un părinte greu va putea rămâne absolut obiectiv în aprecierea actelor copilului său.

Nu sunt rare cazurile, în cari un profesor nu este bine văzut de elevii săi, nu atât din cauza unor lipsuri științifice sau didactice, cât mai ales datorită antipatiei, pe care a inspirat-o. Uneori stările subconștiente, neputându-și găsi ușor o ieșire, dar căutând-o cu orice preț, provoacă acea stare de neliniște sufletească, de neastâmpăr, exprimată în limba franceză prin termenul malaise›.

Deasemeni mustrările de conștiință, tendința de a reprima în subconștient ideia unor fapte reprobabile, ne produc acea impresie de neliniște, ceeace explică dece mărturisirea unor asemenea fapte, confesiunea sau spovedania provoacă o ușurare sufletească.

Dacă ideia, de care se atașează energia psihică afectivă sau dorința, nu e admisă de censura conștiinței, ci reprimată, acea energie afectivă se deplasează asupra altor idei acceptate de conștiință, creindu-și astfel o ieșire psihică sau se descarcă prin manifestări somatice (conversiune), cum e cazul la turburările patologice.

Un exemplu interesant de manifestarea sentimentelor prin deghizare ni-l oferă acele fete bătrâne, cari, fiind constrânse de convenienţele

www.dacoromanica.ro

sociale să-şi stăpânească anumite sentimente firești, le schimbă obiectivul, îndreptându-le asupra unor animale mai mult sau mai puțin simpatice, cum sunt pisicile, câinii, etc.

Manifestări similare găsim şi la fetele prea tinere la vârsta, când începe efervescenţa afectivă, imediat după epoca pubertăţii şi când sentimentele nu şi-au găsit încă obiectivul natural.

O formă importantă de manifestare deghizată a stărilor subconştiente sunt visele.

In timpul somnului, energia latentă aflătoare în subconştient, profitând de relaxarea presiunei conştientului şi deci de reducerea la minimum a cenzurei exercitată de conştiinţă, se manifestă cu destulă putere, dar, din prudenţă, în mod deghizat. Am zis «din prudenţă», căci dacă acel «conţinut latent» nu s'ar deghiza, spre a deveni «manifest», cenzorul, oricât de puţin atent ar fi, s'ar alarma şi ar provoca trezirea, adică revenirea la starea de veghe şi deci reprimarea energică a tentativelor subconştiente. Aşa dar conţinutul psihic manifest, pe care ni-l oferă visul, nu este identic cu conţinutul real, latent al subconştientului, ci o manifestare mascată a acestuia.

Cu cât opoziţia cenzurei conştientului e mai mare, cu atât va fi mai accentuată deghizarea, deci cu atât visul va părea mai nelogic, mai confuz, mai contradictoriu. La copii în general, aproape nu există diferenţă între conţinutul real

www.dacoromanica.ro

şi cel manifest, nu se face deghizarea sau e foarte redusă, pentrucă cenzura lipseşte sau e foarte slabă.

Amintirea visului e cu atât mai transformată, cu cât a trecut mai multă vreme dela producerea lui, din cauza intervenţiei conştiinţei. Uitarea visului, caşi deformarea conţinutului latent în vis, e o manifestare a activităţii exercitată de cenzură. Visele pot fi provocate de experienţele zilei, sau de stimulente somatice; esenţialul îl găsim însă în elementele latente ale inconştientului. E interesantă, în desfăşurarea viselor, deplasarea intensităţii psihice: Un element foarte important în conţinutul latent poate fi lipsit de importanţă în cel manifest şi unul cu totul secundar poate fi centrul visului.

Explicarea acestui fapt o găsim pedeoparte în tendinţa de deghizare, pedealta în caracterul afectiv, care garantează dinamismul, şi care poate fi mai accentuat la o idee mai puţin importantă, decât la una centrală ca sens logic. Un rol important al visului este de a face posibilă realizarea imaginară a unor dorinţe nesatisfăcute.

II. **Principiul continuităţii vieţii sufleteşti.** Procesele psihice nu ne apar niciodată izolate, ci sunt totdeauna strâns legate de fenomenele, cari le preced şi de cele care le succed. Acest determinism psihic, care garantează unitatea organică a vieţei sufleteşti, trebue privit din două

www.dacoromanica.ro

puncte de vedere. Intâi, viața conștientă e continuu determinată de cea subconștientă; al doilea tot ce ne apare în viața conștientă ca inexplicabil, accidental, capricios, uneori miraculos, își găsește cauza și condițiile de manifestare în subconștient.

Determinismul faptelor sufletești trebue interpretat și în sensul că procesele psihice, în special cele cu o tonalitate afectivă pronunțată și dorințele, rămase în subconștient din epoci anterioare, condiționează viața sufletească a prezentului. Astfel de fenomene sufletești din epoca infantilă sunt baza permanentă a dezvoltării psihice ulterioare.

In legătură cu aceasta menționăm importanța primilor șapte ani de educație pentru tot restul vieții.

Discontinuitatea vieței psihice nu e decât o iluzie datorită ignoranței noastre asupra influenței inconștiente a unor procese mai noi sau mai vechi, cari s'au menținut în adâncul subconștientului ca forțe latente. Adeseori tendințele naturale ale copilului sunt reprimate de educator din motive, care interesează pe adult: cerem copilului să se poarte ca un om mare. Aceste tendințe refulate nu-și pierd puterea lor dinamică.

Exemplul cel mai caracteristic pentru ilustrarea principiului continuității vieței psihice îl găsim în interpretarea diverselor «*lapsus*»-uri ale vieței zilnice. Notele esențiale ale unui «lapsus» sunt următoarele: el trădează o turburare trecătoare

www.dacoromanica.ro

a unei funcțiuni, care deobicei se manifestă normal. Turburarea poate fi recunoscută foarte repede de subiect ca o eroare. El nu reușește însă să descopere dela început cauzele, cari au putut determina asemenea manifestări eronate, ceeace-l face să le atribue întâmplării sau lipsei de atenție. Citâm câteva din formele mai importante, sub care ne apare lapsusul.

Intâi sub forma *uitării*, provocată de tendința de a nu evoca lucruri dezagreabile sau penibile. In cazul acesta subconștientul are un rol negativ, inhibitoriu, față de tendința conștiinței de a descoperi idei, cari nu ne sunt prezente în memorie Astfel uităm numele unor persoane sau locul unor obiecte dezagreabile.

Alte cazuri: *a*) Ne propunem să invităm la masă pe o persoană față de care avem anumite obligații, dar care ne este antipatică. La prima întâlnire îi comunicăm invitația, promițând ca data să i-o transmitem prin scrisoare. Curând însă uităm de scrisoare, iar mai târziu ne facem nouă înși-ne reproșul de a nu fi respectat promisiunea.

b) Cineva primește în acelaș timp un cek și avizul de plata unei datorii. Se grăbește să-și încaseze cekul, dar uită să-și plătească datoria.

c) Scrim unei persoane, care ne este indiferentă sau antipatică. In momentul când plecăm de acasă, uităm scrisoarea pe birou; a doua zi

www.dacoromanica.ro

o luăm în buzunar, dar o uităm și acolo. A treia zi, regăsind-o, o trimetem prin cineva la cutie, dar uităm să-i punem timbre. In schimb, scrisoarea adresată unei persoane profund simpatice ne grăbim s'o timbrăm și eșim în mod special spre a o pune la cutie.

d) O studentă avea, în aceeaș după amiază, curs la Universitate și o invitație la un ceai dansant. Trebue să menționăm că în epoca în care se întâmplă faptul, studenților li se cerea cartea de identitate la intrarea în facultate. Studenta pleacă de acasă cu intenția de a merge la curs, dar... uită carnetul pe masă și atunci nu-i mai rămâne altceva de făcut, decât să utilizeze invitația pe care n'o uitase, și să meargă la ceaiul dansant.

Alt lapsus interesant e *lapsus linguae*. Când spunem o vorbă în locul alteia, cea dintâi reprezintă în majoritatea cazurilor o ideie reprimată, pe care deci nu aveam intenția s'o trădăm.

Câteva exemple:

a) O doamnă cunoscută prin energia, cu care-și conducea menajul și, mai ales, bărbatul, vorbind despre consultul soțului său cu un medic zice: «bărbatul meu a consultat un medic asupra regimului, pe care trebue să-l ducă. Medicul *i*-a spus să mănânce și să bea *tot ce vreau eu*» (în loc de: «ce vrea el»).

b) O tânără scriitoare, vorbind despre operile

www.dacoromanica.ro

lui Vlahuță, zicea: «am foarte buuă părere despre toate operele mele», în loc să zică de toate operele lui».

c) O domnișoară vrea să evite a pronunța numele unei persoane simpatice în fața alteia, spre ex., a logodnicului. Intr'o zi, vorbind cu el despre o prietenă, în loc să o numească pe aceasta, spune numele refulat.

Altă dată, vrând să-și cheme logodnicul, îl strigă cu numele celuilalt.

d) O profesoară simpatizează pe un tânăr, al cărui nume e omonimul unei plante. Adeseori, când alege exemple pentru lecțiile de gramatică, se servește de acest nume de plantă.

e) O doamnă, mare amatoare de poker, găsindu-se la un dineu și vroind să refuze un fel de mâncare pe care i-l prezenta chelnerul, îi spune acestuia: *passe*».

Alt fel de lapsus e *Lapsus calami* (erori în textele scrise). Explicarea acestor erori e aceeaș ca a erorilor în vorbire.

Un exemplu: O domnișoară, scriind unui domn despre care crezuse cândva că o va lua în căsătorie și care nu se putuse decide, termină scrisoarea: «Sper că ești sănătos și *nemulțumit*» (în loc de mulțumit). Eroarea constă în adăogirea unei singure silabe.

Tot prin intervenția subconștientului, putem explica unele *erori vizuale.* Câteva exemple:

www.dacoromanica.ro

a) Dorința de a vedea venind o persoană, la care ții și pe care o aștepți, te face să o asemeni cu oameni, cu care uneori nu seamănă deloc.

b) Se întâmplă adesea să nu salutăm o persoană dezagreabilă din scăpare de vedere, deși a trecut pe lângă noi.

Dificultatea de a regăsi un obiect se explică uneori tot astfel:

a) Punem un obiect, evocator de amintiri neplăcute sau pe care-l posedăm dela o persoană dezagreabilă, într'un loc cu totul izolat și neobișnuit, și-l uităm acolo.

b) Uitarea unui obiect într'o casă, care ți-e simpatică, exprimă adeseori regretul de a te despărți de persoane agreabile și dorința de a reveni în acea casă.

c) Un elev de liceu, căruia îi displace studiul matematicei, își găsește greu caetul de probleme, spre a se apuca de lucru.

III. **Principiul sublimării.** — Procesele sufletești, pe cari prin psihanalisă le descoperim în subconștient, constituesc o energie latentă, care-și caută posibilități de descărcare.

Care sunt aceste posibilități?

Iată un caz. Când presiunea conștientului e puternică și perseverentă, descărcarea se produce, după cum știm, prin deghizări și simptome, cari uneori pot duce la nevroze și cari nu transformă

www.dacoromanica.ro

acea energie latentă, ci o maschează numai, pentru a reduce vigilența censorului conștiinții.

Alt caz. Dacă prin psihanaliză constatăm că procesele psihice refulate în subconștient, nu numai că nu sunt periculoase vieței normale a individului, dar îi sunt chiar utile și că refularea lor se datorește, fie unei timidități prea accentuate a individului față de exigențele mediului social, fie unui rigorism exagerat și rău înțeles al societății față de individ, atunci este firesc și, în multe cazuri, necesar, să ridicăm cu totul presiunea inhibitoare a conștiinței și să lăsăm astfel liberă manifestarea elementelor reprimate.

Ce vom face însă în cazul când o energie latentă a subconștientului se constată prin psihanaliză a fi periculoasă vieței morale și sociale a individului? Ridicarea presiunei, în cazul acesta, ar însemna un atentat la cultură și civilizație. Menținerea presiunei știm însă că poate provoca acele manifestări deghizate, cari duc moralmente la perversiuni—prin manifestarea mascată a unor porniri instinctive periculoase — iar fizicește la nevroze (ca spre ex. histeria). Ne mai rămâne însă o posibilitate de mare importanță din punct de vedere moral și pedagogic și anume să încercăm a utiliza acea energie latentă, schimbându-i direcția inițială și punând-o în serviciul unor scopuri admise de morală și educație. După cum în lumea fizică, o energie naturală, lăsată la voia întâmplă-

www.dacoromanica.ro

rii, poate provoca dezastre (un curent puternic de apă, care produce inundații), dar canalizată, direcționată, poate fi de un real folos pentru progresul economic (îndiguirea curentului de apă și utilizarea lui pentru punerea în mișcare a unei fabrici), tot astfel energiile naturale psihice pot fi puse în serviciul crimei și al dezordinei sociale prin lipsă de educație sau printr'o educație greșită, dar pot contribui și la progresul social și la înălțarea morală a individului, dacă au fost bine direcționate printr'o educație aleasă.

Un puternic instinct combativ poate duce la anarhie și sălbăticie, dar bine canalizat poate duce la cavalerism, la eroism și uneori la ascetism, printr'o atitudine eroică și combativă față de propriile noastre porniri inferioare.

Iată dece Pestalozzi, când cere dezvoltarea armonică a tutulor forțelor naturale, adaugă că acestea trebue să se facă într'o atmosferă morală și religioasă, căci numai astfel vom fi siguri că forțele naturale sunt puse în serviciul binelui. Ne explicăm deasemenea dece Rousseau sau Ellen Key consideră pe om bun dela natură și pun rezultatele rele ca și pe cele bune ale dezvoltării forțelor naturale în sarcina educației. Oare ei nu cunoscuseră copii îndărătnici, încăpățânați, combativi, pânăla agresiune, prin dotație naturală? Fără îndoială că da. Socotiau însă că acestea nu sunt decât manifestarea negativă a unor forțe

www.dacoromanica.ro

prețioase, cari pot fi utilizate cu mai mare succes în direcția pozitivă. Copilul poate deveni un om activ, energic, în urmărirea unor scopuri folositoare societății, după cum poate deveni un erou în apărarea patriei sale. *Această transformare și canalizare a unor energii latente din subconștient, spre a le face din inutile sau dăunătoare, folositoare, atât individului, cât și societății, o numim* sublimare. Prin accentuarea sublimării, psihanaliștii nu numai că înlătură acuzarea că doctrina lor ar fi imorală—prin faptul că ar sprijini opera de declanșare a instinctelor sălbatice — ci scot în lumină rolul moral și pedagogic de o importanță covârșitoare al psihanalizei. Aceasta pedeoparte, făcându-ne să cunoaștem substratul psihic din subconștient, ne ferește de surprizele extrem de neplăcute ce ne-ar putea oferi acel vulcan al sufletului individual, pedealtăparte, dându-ne îndemnul de a utiliza energiile latente descoperite prin analiza psihică pentru realizarea unor scopuri superioare ale vieței individuale și sociale, manifestă o tendință moralizatoare.

A ne închipui că putem face educația unui individ, fără să-l cunoaștem, este o absurditate psihologică și pedagogică, iar a afirma că-l cunoaștem fără a fi pătruns cu privirea exploratoare până în subconștient, care e o condiție esențială a vieței psihice conștiente, este o naivi-

www.dacoromanica.ro

tate; după cum în domeniul fizic naivitate este a-ți închipui că ai cunoscut figura unui om, ce-ți apare mascat, numai după cuvinte și gesturi, fără a-i înlătura masca, spre a-i vedea trăsăturile figurei reale și expresia ei.

Elucidarea acestui al treilea principiu fundamental al psihanalizei — sublimarea — ne-a pus în situația de a scoate în evidență unul din cele mai importante raporturi, poate chiar cel mai important, ale psihanalizei cu educația.

www.dacoromanica.ro

III

Aplicații pedagogice

I. *Necesitatea, din punct de vedere pedagogic, a cunoașterii substratului psihic al conștiinței elevilor.*—II. *Metodele de cercetarea subconștientului.* — III. *Importanța psihanalizei în soluționarea problemelor fundamentale ale educației morale.*

I. Necesitatea, din punct de vedere pedagogic, de a cunoaște substratul psihic al conștiinței elevului ne apare evidentă, dacă ne gândim la atâtea resentimente, ranchiune, antipatii, urmate uneori de ură și revoltă, cari mocnesc refulate în subconștientul elevului, provocate fiind în conștiință de unele nedreptăți, jigniri, umilințe și adeseori de cuvinte sau atitudini ale profesorului, greșit interpretate de elevi.

Câteva exemple: Un profesor elvețian a întreprins o anchetă asupra efectelor psihice ale pedepselor. In special asupra ecoului, care-l are pedeapsa corporală în subconștient. El a dat elevilor săi următoarea temă: Scrieți cum v'ați simțit, când ați fost loviți? Fiți sinceri, căci nu trădez pe nici unul dintre voi.

www.dacoromanica.ro

Iată unele răspunsuri mai interesante:

«De câtva timp se întâmpla, aproape în fiecare zi, să sparg câte o farfurie — scrie o fetiță.

Odată tata îmi spuse: «dacă se mai întâmplă, rândul viitor te snopesc în bătaie». A doua zi după asta, pe când spălam vasele, spărsei o cană de lapte. Mi se făcu frică, adunai repede cioburile şi le aruncai. Atunci veni tata cu o curea. De frică lăsai să-mi scape şi celelalte vase, şi mă luă la bătae. După aceia, când el se îndepărtă, îl amenințai cu pumnul, iar inima îmi clocotia de mânie» [1]).

***

«Odată am întârziat într'o pădure. Revenind acasă, tatăl meu îmi dădu o palmă atât de tare, încât căzui jos. Când mă ridicai, primi încă o lovitură, încât mi se făcu un mare cucui în cap. L-am blestemat pe tata în gândul meu şi tare îmi venea să arunc cu pietre după el.

Dar nu puteam spune nimic şi mă abținui» [2]).

***

«Eram încă mic, când furai câteva chibrituri. Ce-mi trecu prin minte, să iau o mână de paie, să mă duc în pătul şi să le dau foc. Lucru ce şi făcui. Tocmai în acel moment veni mama şi mă bătu. Dar deabia am aşteptat să plece, şi de necaz le dădui iar foc şi fugii» [3]).

***

„Venisem de curând la şcoală şi îmi plăcea să pălăvresc. D-na profesoară mă strigă. Eu mă speriai foarte tare. Când ea încercă să mă bată, de teamă trăsei mâna la o parte Atunci mă luă de păr. De frică, nici nu puteam plânge. Mă stăpânii şi socotii că aceasta nu e o profesoară drăguță. Multă vreme mi-a fost teamă; şi astăzi tremur când o văd". [4])

---

1) *H. Zulliger.* Psychanalytische Erfahrungen aus der Volksschulpraxis. pag. 18.

2) *Zulliger,* Op. cit. Pag. 18.

3) *Zulliger.* Op. cit. Pag. 20.

4) *Zulliger,* op. cit. pag. 20.

www.dacoromanica.ro

In general, elevii citează cazuri petrecute în familie și evită să le citeze pe cele din școală, ceeace este ușor explicabil. Concluzia, la care ajunge profesorul, pe baza unui mare număr de răspunsuri, este următoarea: «batem și ne închipuim că prin aceasta scoatem la iveală elementele nobile din sufletele tinere. In loc de aceasta nutrim bestia».

* * *

Inainte de război, pe când eram profesor și la Seminarul Nifon, aveam un elev, care la începutul anului se arăta foarte rezervat, inactiv și închis în sine. Cum nu-l avusesem elev mai înainte, am cerut asupra lui relații dela câțiva din foștii lui profesori, cari mi-au spus că este un elev slab, apatic, care nu merită multă atenție.

După câteva luni, cu ocazia unei teme scrise, elevul presupus slab mi-a făcut o lucrare excepțional de bună, pe care am notat-o cu 10, și asupra căreia, spre a-mi forma convingerea deplină, i-am cerut elevului unele explicări și comentarii orale, ce au fost edificatoare.

Această constatare m'a determinat să chem pe elev la o conversație particulară, în cursul căreia l-am întrebat dece, fiind inteligent și studios, se ține totuși într'o continuă rezervă, tinzând parcă să-și ascundă calitățile și activitatea?

La această întrebare, elevul a răspuns că deoa-

www.dacoromanica.ro

rece de atâta vreme a fost considerat mai întâi de profesori, apoi şi de mulţi colegi de-ai săi ca un element inferior, s'a resemnat şi a început şi el să creadă că aceia vor fi avut dreptate. După ce i-am arătat că resemnarea, neîncrederea în sine şi atitudinea quasi-ostilă faţă de profesori sunt efectul unor resentimente vechi faţă de cei, cari l-au depreciat, înăbuşite în adâncul sufletului, dar totuşi active; după ce am scos din nou în evidenţă calităţile, pe cari le revelează lucrarea sa, l-am convins ca, deocamdată cel puţin la mine, să-şi iasă din atitudinea rezervată şi să lucreze cu tot sufletul. Acest procedeu unit cu încurajerile continue, pe cari, ulterior, le-am acordat elevului, au avut drept rezultat că până la sfârşitul anului el a devenit nu numai la mine, ci aproape la toţi profesorii unul dintre fruntaşii clasei.

*
* *

Interesante sunt şi acele manifestări ale şcolarilor, inexplicabile în aparenţă, dar cari îşi au importanţă în viaţa şi activitatea lor.

Un profesor elveţian [1]) povesteşte despre un elev al său următoarele:

«Erwin Fischer e un copil normal, nu are nici un semn de decadenţă, dar nu e nici un chip de pus la icoană. Îi plac mai

1) Citat de *H. Zulliger*, op. cit. Pag. 104.

www.dacoromanica.ro

mult vacanţele, decât şcoala. Nu e prost, dar nici nu are vre-o inteligenţă sclipitoare.

Dela un timp s'a produs însă în purtarea lui o schimbare neaşteptată: în loc să-l vezi venind la şcoală cu pantaloni rupţi şi cu haina murdară, a început să-şi perie hainele, să-şi îngrijească părul, faţa, cu un cuvânt întreaga lui ţinută. Lua parte mai puţin la jocuri, iar în clasă era mai puţin silitor. Mai ales în ora de matematică era cu totul neatent. L-am surprins de câteva ori uitându-se în oglindă.

Am constatat că devenise foarte slab la matematică. Mi-era teamă că mă înşel şi mi-am propus să-l observ cu atenţie.

Intr'o excursie stam de vorbă cu el. Intre altele îmi spuse că a rămas surprins cum, într'una din zile, găsindu-se într'un magazin, n'a putut să adune 1.50 fr. cu 2.75 fr.

Şi povesti întâmplarea: «Vânzătoarea servia pe Anna Hess (o şcoliriţă de aceeaşi vârstă cu el). Vânzătoarea întrebă pe Anna: 1.50 fr. cu 2.75 fr. cât fac...? Anna nu putu să răspundă. Atunci vânzătoarea îmi zise: spune-i tu, Erwin! Dar în momentul acela nici eu nu putui să spun exact, iar oamenii din magazin începură să râdă. Noi ne făcurăm roşii ca focul... eu totuş n'am fost slab socotitor...!».

Cunoşteam pe Anna. Imi fusese elevă acum patru ani, când eu predam încă în şcoala medie. Era foarte slabă la matematică.

«Anna Hess?» întrebaiu eu pe băiat, cercetător, şi observaiu cum sângele i se ridică în obraz. «Ce-ai putea să-mi spui de ea?».

«Eee!...» şi mă priveşte cu pătrundere să vadă ce mină fac. «Anna este...» şi iar se opreşte.

„Ce este?"

„Anna este... scumpa mea!"

„Imi oprii râsul cu greutate. Acum începu să-mi treacă prin minte dece băiatul n'a putut să rezolve socoteala în magazin, pentruce e mai slab acum ca mai înainte la aritmetică. Cât de delicat cruţă el slăbiciunile scumpei lui!

Par'că şi-ar spune:

„Anişoara mea nu are dece să se ruşineze că n'a putut să rezolve îndată socoteala în magazin, dacă nici eu, bunul socotitor, n'am reuşit s'o rezolv" sau „dacă Ana nu socoteşte bine, nu trebue să se ruşineze că eu socotesc bine".

Ii spusei şi eu că am observat dela un timp că nu mai socoteşte tot atât de bine la aritmetică. Incepurăm să vorbim despre planurile lui de viitor. Erwin mă asigură că pe niciuna alta, afară

www.dacoromanica.ro

de Ana, nu va voi să ia în căsătorie. Şi pentru Ana a început ei să-şi îngrijească ţinuta. Când va ieşi din şcoală, va intra la un mecanic, spre a deveni un bun lucrător, ca să câştige ceva şi s'o poată lua în căsătorie.

„Dar atunci trebue deasemenea să poţi bine socoti, nu e aşà? Şi pentrucă Ana nu socoteşte tocmai bine, trebue sa se găsească cineva în familie, care să ştie să socotească. Tu trebue sa completezi lipsurile Anei; în căsatorie trebue ajutor reciproc!"

Aceasta i se părù evident.

Deatunci socoteşte cu atâta râvnă; că de câte ori trec pe lângă pupitrul lui, în ora de matematică, trebue să mă abţin mult de a nu râde".

Profesorul elveţian menţionat mai sus a făcut deasemenea o interesantă încercare de a provoca pe elevi să descopere ei înşi-şi elementele subconştiente, cari determină în activitatea lor anumite lapsusuri. In acest scop profesorul începe prin a povesti şi interpreta un caz foarte clar din propria sa viaţă.

«Odată, aveam dureri de măsele. Trebue dată măseaua afară gândii eu. Dacă plec la 3 ½ la gară, sosesc tocmai la timp la dentist Dar pânăla ora 3, durerile de măsele dispărură.

„Indiferent, pleacă, îmi spuse soţia, iar eu îi răspunsei: „desigur". Mă pregătesc şi plec. Când mă depărtasem destul de casă băgai de seamă că um uitat portmoneul în altă haină şi că n'am la mine nicio centimă. Alerg numaidecât înapoi spre casă, iau punga şi apoi în fugă la gară. Dar tocmai atunci trenul îmi sbură pe dinaintea ochilor. Ce să fac? să mă duc pe jos în oraş? Nu foloseşte la nimic, căci aş sosi după ora 4 şi niciun dentist nu, m'ar mai primi. Mă reîntorsei spre casă. Cu toate acestea nu eram într'o situaţie de plâns, căci durerile de măsele mă lăsaseră. Deodată îmi adusei aminte că am în buzunarul hainei mele o hârtie de 50 franci — aşa că n'aş mai fi fost silit să alerg spre casă după pungă, şi n'aş fi pierdut trenul...

www.dacoromanica.ro

Întreaga clasă râse. Oricine a înțeles ce sens se ascunde înapoia fenomenelor.

Acum vor povesti și copiii».

* * *

«O fetiță scrisese o compunere despre nunta lui Welti. In această compunere era o propoziție, pe care camaradele sale au găsit-o caraghioasă. Din cauza aceasta, fetița luă caetul de compuneri acasă. Il uită însă la bunica sa, pe care o vizitase în drum spre casă. Ea așeză caetul, ca să nu-l poată vedea nimeni, sub un maldăr de ziare, ce se aflau într'un colț al sobei și serviau la aținarea focului și-l uită acolo. A doua zi, fetița nu-l mai găsi nicăieri. In sfârșit își aduse aminte că a uitat caetul la bunica sa. Și fetița se înfricoșă la gândul că bătrâna femeie ar fi putut să ardă caetul. Bănuiala se adeveri. Imi spuse întâmplarea și mă asigură că nu-i vinovată de ce s'a întâmplat.

După ce am analizat cazul, copilul a înțeles de ce a uitat caetul».

* * *

Alt caz: «Mereu trebuia să dau mâncare epurilor de casă. Făceam aceasta cu foarte multă neplăcere. Odată am lăsat din *nebăgare de seamă* ușa cotețului deschisă. Iepurii săriră din adăpost în grădină. Fratele meu zise: Cât de ușor ar fi putut să se rătăcească. Și pădurea e atât de aproape!» Mi-am zis pe urmă că mi-ar fi fost indiferent, căci n'ar fi mai trebuit atunci să-i hrănesc».

* * *

Alt caz: Când mama spăla, am făcut o prostie. Ea îmi spuse că nu voiu primi nimic la patru. După aceia mă trimise să-i aduc zahăr pentru ceaiu. Dar în loc de zahăr, adusei sodă. De sigur nu făcusem aceasta cu intenție. Pe drum, am uitat ce trebue să aduc și socotii că sodă. (Inconștientul s'a răsbunat pe mama, de oarece n'a voit să-mi dea ceaiul la patru).

* * *

«Unul dintre lucrătorii tatălui meu mă trimise la un magazin să-i cumpăr un pachet de tutun. Am uitat însă ceiace îmi spuse

www.dacoromanica.ro

şi adusei chocoladă în loc de tutun. El râse de mine şi-mi dădu o bucăţică din ea».

* * *

Ţinem să menţionăm ca un caz special refularea unor elemente morale şi a unor sentimente altruiste din cauza mediului rău, a prejudecăţilor, etc., adică refularea unor tendinţe superioare pentru a da curs liber pornirilor inferioare sau pentru a nu părea ridicol.

E caracteristic în acest sens atitudinea elevilor sobri şi bine educaţi, cari luptă cu ei înşi-şi (cu conştiinţa) ca să se deprindă a bea şi a fuma, spre a fi la fel cu ceilalţi şi a nu fi luaţi în râs de aceştia. De asemenea caracteristică e lupta, pe care o duc oamenii serioşi şi modeşti contra propriilor lor principii morale, logice sau estetice, spre a se conforma modei. Aceştia se adaptează greu şi nu în mod brusc.

In fine, nu putem trece cu vederea concesiile morale şi estetice, pe care trebue să le facă o fată cu ereditate bună şi educaţie aleasă, spre a accepta dansurile moderne şi continua scurtare a rochiilor. Să nu uităm nici pe studenţii novici din anul întâi, cari vin la Universitate cu hotărîrea fermă de a lucra serios, dar curând refulează această nobilă pornire, fiind luaţi în râs şi sfătuiţi părinteşte de studenţii mai vechi, cari au experienţă.

II. **Metode de cercetarea subconştientului.** —

www.dacoromanica.ro

Asemenea cazuri concrete ne fac să vedem şi mai clar necesitatea pentru educator de a explora fundamentul subconştient în sufletul elevilor.

Cum vom face asemenea explorări, adică de cari metode ne vom servi în cercetarea fenomenelor subconştiente?

Fiind vorba de studiul unor fenomene concrete, va trebui să procedăm inductiv. Inducţiunea însă e condiţionată sau de observaţie sau de experiment şi în unele cazuri de ambele.

Care din acestea e mai indicată?

Observaţia directă sau experimentul?

Experimentul ne va fi puţin folositor. Intâiu, pentrucă în cercetarea pedagogică *în general*, deci şi atunci când e vorba de fenomenele sufleteşti subconştiente, el prezintă lipsuri mari.

Al doilea, pentrucă în cercetarea fenomenelor subconştiente în special, mijlocul esenţial — după cum am putut constata din numeroasele indicaţii şi exemple de mai sus — este auto-observarea şi auto-analiza, deci introspecţiunea.

In urmă poate să intervină observarea altora, adică a celor studiaţi de către cel care-i studiază, ca un sprijin, pe care acesta îl acordă observării de sine a celor dintâi. Cu alte cuvinte educatorul, observând pe elev, îl determină şi-l ajută a se observa pe sine. Esenţialul rămâne însă auto-observarea.

In ce priveşte experimentul, el nu poate avea

www.dacoromanica.ro

în psihanaliză decât rolul cu totul secundar de auxiliar, întrucât facilitează educatorului aflarea celor mai bune mijloace spre a-l determina pe elev la auto-observare şi la acceptarea concursului oferit de educator, spre a îndruma uşor şi accelera observarea de sine.

Aceste consideraţiuni asupra metodelor de cercetare în pedagogie au determinat «Institutul Pedagogic Român» ca la alcătuirea *fişei pentru studiul individualităţii elevilor* să acorde preponderenţă observaţiei directe, şi-l va determina ca la viitoarea revizuire a fişei să introducă în conţinutul ei şi elementele necesare pentru studiul fenomenelor subconştiente în viaţa sufletească a elevului.

III. **Importanţa psihanalizei în soluţionarea problemelor fundamentale ale educaţiei morale.**— Educaţia morală este domeniul, în care studiul subconştientului prezintă cea mai mare importanţă. In acest domeniu, chiar soluţionarea problemelor principiale este condiţionată de cunoaşterea şi interpretarea vieţei sufleteşti subconştiente.

In adevăr, în pedagogia morală a timpului nostru, constatăm două directive mai accentuate, opuse şi luptând una contra alteia. Una afirmă că educaţia caracterului trebue făcută prin constrângere; cealaltă neagă eficacitatea acestui procedeu şi cere o disciplină liberă. Pe care din

www.dacoromanica.ro

aceste două directive o vom urma? Psihologia conştientului le consideră pe amândouă ca eficace, întrucât s'a constatat că şi pe o cale şi pe cealaltă, educatorul poate forma elevilor anumite deprinderi.

Dacă prinurmare ne-am limita numai la datele psihologiei conştientului, criteriul de alegere între cele două metode — ambele posibile psihologiceşte — ar trebui să-l căutăm aiurea decât în psihologie. Şi atunci, firesc ar fi să ne referim la concepţia despre lume şi viaţă, precum şi la concepţiile sociale ale educatorului sau ale statului, care organizează educaţia tineretului.

Astfel o concepţie autocrată sau o organizare socială dictatorială va preferi probabil ca mijloc de educaţie constrângerea. O concepţie democratică va alege desigur disciplina liberă, care face posibilă supunerea prin convingere, deci ordinea socială consimţită de cetăţeanul liber.

In modul acesta problema noastră ar părea soluţionată. Dacă intervin însă datele, pe cari le avem asupra vieţei sufleteşti subconştiente şi asupra influenţei considerabile, pe care aceasta o exercită asupra conştientului, atunci — înainte de a putea interveni concepţiile filosofice şi sociale pentru îndrumarea educaţiei morale — va trebui să punem din nou chestiunea considerată până acum tranşată, dacă psihologia admite în aceeaş măsură ambele soluţiuni metodice: şi constrângerea şi disciplina liberă. Răspunsul în cazul

www.dacoromanica.ro

acesta va diferi mult de cel anterior. Cercetările psihanalitice, în special cele referitoare la elevii de şcoală, ne apropie din ce în ce mai mult de convingerea că mai ales la elevii mai mari nu e recomandabilă constrângerea, întrucât aceasta provoacă — după cum am văzut din mai multe exemple citate mai sus — continue refulări, deci resentimente, rezerve, ranchiune, ură, etc. Stăpânirea acestora, prin presiunea exercitată direct de conştiinţa elevului şi indirect de voinţa educatorului, face posibilă impresiunea că elevul este aşa cum îl dorim noi. Această impresiune trădează însă numai o aparenţă, o mască pe care el şi-o impune, spre a ne complace şi a obţine astfel unele avantaje sau mai bine zis spre a evita multe neplăceri. In adâncul sufletului său însă se agită elementele refulate, a căror energie afectivă se va manifesta mai curând sau mai târziu, fie prin deghizări, fie prin isbucniri violente, fie prin apatie, fie chiar prin simptome patologice. In rezumat: toate consecinţele rele ale oprimării subconştientului, aşa cum le-am arătat mai sus, sunt favorizate şi accentuate printr'o educaţie bazată pe constrângere.

Disciplina liberă va avea un efect contrar, de oarece prin faptul că bazează orice atitudine solicitată elevului pe propria convingere a acestuia — convingerea raţională sau afectivă, după vârsta elevului — reduce considerabil acele refulări în

www.dacoromanica.ro

subconștient, atât de dăunătoare raporturilor dintre elev și educator și provocatoare de atitudini false. Iar când, datorită unor împrejurări independente de voința educatorului, asemenea refulări se produc totuși, ele pot fi ușor descoperite și făcute inofensive de către un educator, care, apelând continuu la convingerea elevului și la supunerea voită, și-a câștigat simpatia și încrederea lui. Readucerea în conștiință a elementelor psihice subconștiente e considerabil facilitată în cazul acesta, căci disciplina liberă presupune convingere, convingerea presupune lumină, iar lumina conștiință.

Așa dar rolul pedagogic al psihanalizei este de a ne face să cunoaștem și să influențăm integral sufletele elevilor noștri. Educația în sensul unei influențe profunde, care să transforme sufletul elevului, nu e posibilă, decât cunoscând în întregime și realmente viața lui sufletească. A ne mărgini numai la manifestările sufletești superficiale este ca și cum ne-am mulțumi cu o mască în locul realității. Or, dacă în relațiile noastre sociale e greu și poate că nici nu e întotdeauna de dorit să se înlăture masca — sub care se ascund sufletele semenilor noștri, — când este vorba de sufletele copiilor, pe cari îi educăm, trebue să smulgem masca și să privim realitatea cu toată sinceritatea. Evident

www.dacoromanica.ro

că pentru aceasta nu e suficient a cunoaşte metodele psihanalitice. Condiţiunea esenţială este de a avea un număr cât mai mare de profesori idealişti şi cu suflet curat. *Şi atunci sufletele elevilor noştri ni se vor deschide.*

www.dacoromanica.ro

DE ACELAŞ AUTOR:

Studii asupra filosofiei germane contimporane (epuizat).
Studii asupra educaţiei morale şi estetice (epuizat).
Pestalozzi şi Educaţia Poporului. Ediţia III (Biblioteca Pedagogică a Casei Şcoalelor No. 12).
Herbert Spencer şi pedagogia utilitaristă. Ediţia IV. (Biblioteca Pedagogică a Casei Şcoalelor No. 10).
Baza Pedagogică a reorganizării învăţământului. «Cultura Naţională», 1923.
Din Problemele pedagogiei moderne. (Ediţia II, adăugită). «Cartea Românească», 1924.
Un Institut Pedagogic Român. Bucureşti, 1926.
Istoria Pedagogiei — Doctrinele Fundamentale ale Pedagogiei Moderne. (Editura Casei Şcoalelor) 1927.
Universitatea, Învăţătorul şi Culturalizarea Satelor. Bucureşti, 1927.
Educaţie şi Cultură. (Editura «Cultura Românească»). Bucureşti, 1928

TIPOGRAFIA ION C. VĂCĂRESCU Str. Umbrei, 4

www.dacoromanica.ro